

Investigating the critical lyrics of Nezar Ghabani based on George Lukach's theory

Mahtab Fazli, PhD student of Arabic language and literature, university of Kashan

Ali najafi ivaki¹, Associate professor of Arabic language and literature, university of Kashan

Amir Hossein Rasul Nia, Associate professor of Arabic language and literature, university of Kashan

Received: 13-11-2022

Accepted: 08-04-2024

Introduction: The term “Critical Realism” was introduced for the first time by George Lukach, one of the most prominent literary critics of the twentieth century and a theorist of the “social realism” in literature. He is known as the author of community reform and transformation. Critical realism focuses on dissatisfaction with the current status and tries to change it. The pursuit of two main goals is the first attempt to awaken the people from the existing situation and the second spirit in the people. From the view of this theorist, a realistic literary work must have three basic conditions including a) courage and honesty, b) criticizing the undesirable conditions of the society, and c) the expression of fundamental problems of the people. Nezar Qabani is a prominent poet of the contemporary Arabic poetry. After the defeat of 1967, he wrote a lot of critical poems. His poetic achievements can be analyzed from this point of view. Considering the importance of the issue and due to the fact that the poet has allocated a massive volume of poems to criticize the existing situation, the present study attempts to analyze his poems with a qualitative approach and an analytical descriptive method. It is concluded that Nezar has a critical view embedded in his poem, not the photography of reality, but painting with a critical mindset that provides reality to the audience. His honesty has reflected a particular form of reality in the literature.

Methodology: Based on the theory of critical realism by Lukács, this research aims to criticize and evaluate Nizar Qabbani's poems with a qualitative approach and a descriptive-analytical method. It also seeks to answer the questions ‘What is the scope of Nizar Qabbani's critical view?’, ‘In the context of Nizar's poetry, how are the realities of the Arab society reflected?’, and ‘Does the poet basically offer a solution to get out of the chaos and heterogeneity?’

Results and discussion: Based on the analysis, it can be concluded that the works of Nizar Qabbani in the contemporary Arabic poetry can be studied based on the theory of critical realism and the reflection of reality by George Lukács. The main characteristic of his poetry is its critical approach; Therefore, Nizar Qabbani is a “poet critic”. At the same time, his critical language is straightforward and biting to a great extent in drawing the existing heterogeneities and disharmonies; he uses a lot of ridicule, paradox, and negative questioning to convey his message to the audience

¹- Corresponding Author Email: Najafi.ivaki@yahoo.com

more effectively. This imagery and the way of expressing criticisms in his poetry are not repetitive or regressive; rather, a new thought emerges from it.

Conclusion: The current research is the introduction Nizar's remarkable honesty and courage in the process of reflecting the reality and drawing dissatisfaction with the existing situation. In order to inform the people, he does not shy away from attacking Arab culture and heritage and criticizing a group of which he is one. With highly critical attitudes, he focuses on the challenges of the Arab world, and, with his poetic and critical view, he draws contradictions and contrasts. Through this, he tries to make people aware of the unfavorable situation. Sometimes, in the context of his poetry, by creating a revolutionary spirit, he offers a solution to overcome the challenges.

It is to be noted that Nizar Qabbani's criticisms are, more than anything, directed at the three axes of the Arab society including politics, economy and religion. He sees the Arab society as a ruined city where its people suffer from superficiality, self-cultivation, silence, thoughtlessness, and backwardness. They are somehow happy in a closed and secure environment. In his poem notebooks, the poet also challenges the policy of Arab rulers and described them as lascivious and unintelligent, corrupt and autocratic, lustful and greedy, idle talkers, imprudent spectators, and tyrannical warriors. According to him, they have made people suffer from political tyranny.

In the opinion of the poet, the economy of Arab countries is also a place of problems and criticism. Oil, which could be used as a powerful tool against enemies, has turned into "oil wine" and has led to sexual corruption. Oil-based economy has provided the opportunity for the rulers to legitimize their government with oil dollars and eventually set up dictatorship. Also, in the eyes of Nizar, religious scholars are deceivers, who use various tricks to show themselves as God's successors on the earth and to maintain their religious tyranny with false claims in order to keep people ignorant and short-sighted.

Keywords: Social realism, Critical poetry, George Lukacs, Nizar Qabbani, Reality painting.

References

- Al-Saafin, Ebrahim, Al-Sheikh, Khalil (2008). **Methods of literary criticism of hadith**. Amman: Al-Quds Open University Publications. (In Arabic)
- Barkat, Wael, **Al-Sayed, Ghassan, Haroun**, Najah (2004). Hadith and contemporary critical trends. Damascus: Publications of the Damascus Society. (In Arabic)
- Ferrarotti, Franco (2018). **Lukács, Goldman and the sociology of the novel in an introduction to the sociology of literature**. Translated by Mohammad Jafar Poindeh, Tehran: Naqsh Jahan. (In Persian)
- Hosseini, Seyed Reza, (2008). **Literary schools**. Tehran: **Negah Publications**, Volume 1. (In Persian)

- Lukacs, George, (1998). **History and class consciousness**. Translation: Mohammad Jafar Poindeh, Tehran: Nosl Qalam. (In Persian)
- (2005). **A research in European realism**. Translation: Akbar Afsari, Tehran: Scientific and Cultural Publications. (In Persian)
- Mohammad Al-Arood, Ali Ahmed, (2007). **Nizar Qabbani's dialectic in al-Samat al-Arabi al-Hadith**. Jordan: Dar al-Kitab al-Thaqafi. (In Arabic)
- Naboulsi, Shaker, (1986). **The light. The first edition, Beirut**: Al-Mossah al-Arabiya for studies and publications. (In Arabic)
- Najafi ivaki Ali and colleagues. (2018). "Anti-oil in the thought of contemporary Arab poets". Two quarterly studies of contemporary **Muslim thought**, number 10, pp. 139-164. (In Persian)
- Poyandeh, Mohammad Jafar, (2011). **An introduction to the sociology of literature**. Tehran: Cheshme Publishing House. (In Persian)
- Qabbani, Nizar, (1994). **Al-Amaal al-Kamalla poetry**, second edition. Damascus: Private Editions. (In Arabic)
- Sachkov, Boris, (1983). **A History of Realism: A Survey of Realist Literature from the Renaissance to the Present**. Translation: Mohammad Taghi Faramarzi, Tehran: Thunder. (In Persian)
- Shabana, Nasser (2002). **Al-Maffarqa in modern Arabic poetry**. Amman: Al-Arabaya Foundation for Studies and Publications. (In Arabic)
- Shamisa, Cyrus (2008). **literary criticism**, Tehran: Mitra. (In Persian)
- Tajuddin, Ahmed, (2001). **Nizar Qabbani and Al-Siyasi poetry**. Cairo: Dar al-Taqfah Llanshar. (In Arabic)
- Taslimi, Ali (2018). **Literary criticism (literary theories and their application in Persian literature)**. Tehran: Akhtaran. (In Persian)
- Yasin, Al-Sayed (1991). **Social analysis of literature**. Cairo: Al-Madbouli School. (In Arabic).

بررسی و تحلیل سروده‌های انتقادی نزار قبانی بر اساس نظریه‌ی بازتاب واقعیت

مهتاب فضل‌ی، دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه کاشان، ایران
علی نجفی ایوکی، دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه کاشان، ایران
امیر حسین رسول‌نیا، دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه کاشان، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۱۶

چکیده

نظریه‌ی رئالیسم انتقادی و بازتاب واقعیت جورج لوکاج (۱۹۷۱-۱۸۸۵)، به نارضایتی از وضع موجود و تلاش برای تغییر آن توجه دارد و پیگیر تحقق دو هدف است: نخست تلاش برای بیداری مردم و دیگر ایجاد روحیه‌ی انقلابی در آنان. از نگاه این نظریه‌پرداز، یک اثر ادبی رئالیستی باید از سه شرط اساسی شجاعت و صداقت، انتقاد از شرایط نامطلوب جامعه، بیان مشکلات مردم و مبارزه با فساد و مردمی‌بودن اثر برخوردار باشد. «نزار قبانی» (۱۹۹۸-۱۹۲۳)، شاعر معاصر سوریه، بعد از شکست ۱۹۶۷م، با درک شرایط نامطلوب جامعه‌ی عربی اشعار انتقادی بسیاری را سروده است؛ دستاوردهای شعری وی قابلیت آن را دارد که از این منظر مورد واکاوی قرار گیرد. نظر به اینکه شاعر یادشده حجم انبوهی از شعر خود را به انتقاد از وضعیت موجود اختصاص داده است، پژوهش حاضر می‌کوشد با رویکرد کیفی و روش توصیفی-تحلیلی، اشعار وی را از این زاویه مورد تحلیل قرار دهد. چنین استنباط می‌شود که نزار دارای بینش انتقادی است که در بستر شعرش به ارائه‌ی گزارش شعری از واقعیت و به اصطلاح «عکاسی» نمی‌پردازد و واقعیت‌ها را دست‌نخورده به مخاطب انتقال نمی‌دهد، بلکه با بهره‌گیری از راهبردهای هنری، به «نقاشی واقعیت‌ها» می‌پردازد تا به هدف اصلی خود یعنی خودآگاهی امت عربی و انسان عربی دست یابد.

کلیدواژه‌ها: رئالیسم انتقادی، بازتاب واقعیت، جورج لوکاج، نزار قبانی، آگاهی‌بخشی.

مقدمه

مطالعات ادبیات در عین اینکه همواره متأثر از جامعه بوده، محصول شرایط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه نیز می‌باشد؛ یک ادیب عضوی از جامعه است و این جامعه است که او را به‌عنوان یک شاعر یا نویسنده به رسمیت می‌شناسد؛ ادیب به مردم جامعه نیاز دارد تا اثر ادبی خود را بر آنان عرضه دارد؛ لذا هویت‌یابی او در گرو شناخت مردم نسبت به وی است. از طرفی یک ادیب نمی‌تواند در قبال آنچه در جامعه می‌گذرد، بی‌تفاوت باشد؛ از این‌رو نسبت به جریان‌های حاکم موضوع‌گیری می‌کند. لذا در عین اینکه او از جامعه تأثیرپذیری دارد، در آن اثرگذار نیز هست. در پرتو تعامل دوطرفه بین ادیب و جامعه، جامعه‌شناسی ادبیات شکل‌گرفت تا به بررسی این رابطه‌ی دوسویه پردازد و رویکرد ادیبان را نسبت به مسائل جامعه مورد بررسی قرار دهد.

نظریه‌پردازان بسیاری درباره‌ی پیوند ادبیات و جامعه‌شناسی و سیر تکامل علم جامعه‌شناسی ادبیات سخن گفته‌اند که در این میان نقش منتقد مجارستانی «جورج لوکاچ»^۱ و منتقد رومانیایی «لوسین گلدمن»^۲ به دلیل ارائه‌ی نظریات جامع‌تر، بیش از دیگران است؛ تا جایی‌که برخی این دو را بنیانگذاران واقعی جامعه‌شناسی ادبیات به‌شمار می‌آورند و در پرتو همین جایگاه است که آورده‌اند: تحول راستین در جامعه‌شناسی ادبیات و تبدیل آن به علم اثباتی، توسط جورج لوکاچ صورت گرفته است (پوبنده، ۱۳۸۱: ۲۷۲). جورج لوکاچ یکی از سرشناس‌ترین نظریه‌پردازان در حیطه‌ی رئالیسم در ادبیات و رئالیسم اجتماعی است؛ شاید بتوان گفت که وی مهم‌ترین منتقد ادبی قرن بیستم است که در حیطه‌ی ادبیات، از رئالیسم اجتماعی و انتقادی سخن گفته است (برکات و الآخرون، ۲۰۰۴: ۵۹).

در نگاهی دیگر، نزار قبانی، شاعر معاصر سوریه، از جمله شاعران برجسته‌ای است که در عین تأثیرپذیری از جریان‌های حاکم بر کشورهای عربی، با نگاه انتقادی به مسائل نگریده و کوشیده است تا با بینش خاص خود در حیطه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و دینی جامعه‌ی عربی از خود دغدغه نشان دهد و از رهگذر آن کوشیده تا نظامی کارآمد بر آن جامعه حاکم گرداند؛ در پرتو اهمیت مسأله، این پژوهش برآن است تا اشعار وی را از نظرگاه نظریه‌ی رئالیسم انتقادی جورج لوکاچ مورد ارزیابی قرار دهد. بر این اساس، این پژوهش با رویکرد کیفی و روش توصیفی-تحلیلی، هشت سروده از سروده‌های نزار قبانی را که بُعد انتقادی در آنها نسبت به سایر سروده‌های شاعر نمود بیشتری دارد، به‌عنوان نمونه از نظرگاه یادشده مورد نقد و تحلیل قرار می‌دهد؛ سروده‌های مورد نظر که جامعه‌ی مطالعاتی این تحقیق را تشکیل می‌دهند عبارتند از «خبز وحشیش وقمر»، «الممثلون»، «الحب والبتروول»، «هوامش علی دفتر النکسة»، «هجم

اللفظ مثل ذنب علینا»، «ابوجهل»، «الاستجواب» و «أصهار الله». این پژوهش در پی پاسخگویی به این پرسش اصلی می‌باشد که با عنایت به نظریه‌ی «بازتاب واقعیت» لوکاچ، واقعیت‌های تلخ جامعه‌ی عربی در بستر شعر نزار قبانی به چه شکلی بازتاب یافته تا در نهایت آن «آگاهی ممکن» مورد نظر حاصل شود؟

پیشینه‌ی پژوهش

مهم‌ترین پژوهش‌هایی که تاکنون درباره‌ی تحلیل متن ادبی بر اساس نظریه‌ی جورج لوکاچ ارائه شده از قرار زیر است:

زهرا افضلی و همکاران در مقاله‌ی «نقد رمان عمارت یعقوبیان اثر علاء الأسوانی بر اساس رئالیسم در نظریه‌ی جامعه‌شناسی جورج لوکاچ» (نقد ادب معاصر عربی، ش ۱۰: ۱۳۹۵)، رمان یادشده را در سه محور پیروزی رئالیسم، رئالیسم انتقادی و مردمی بودن مورد بحث قرار دادند و به این نتیجه رسیدند که اسوانی با نگاه انتقادی، تناقضات اجتماعی را هویدا ساخته و نابسامانی‌های زمانه را به تصویر کشیده است.

محمد علی آذرشب و طاهره حیدری در مقاله‌ی «تحلیل رئالیستی رمان فلسطین بر اساس نظریه‌ی جورج لوکاچ (نمونه‌ی موردی رجال في الشمس اثر غسان کفانی)» (مطالعات داستانی، ش ۱۸: ۱۳۹۹) به این نتیجه رسیدند که کفانی در این رمان، به ترسیم حقایق جامعه‌ی فلسطین پرداخته است؛ به گونه‌ای که شخصیت‌ها در تک‌گویی‌ها و گفتگوهای دو نفره و در قضاوتشان، واکنشی نقادانه داشته‌اند و زاویه‌ی دیدی عاطفی، احساسی و روحی به وضعیت ناگوار فردی و اجتماعی بروز می‌دهند.

کامران پاشایی فخری و همکاران در مقاله‌ی «بررسی شیء‌وارگی در آثار زویا پیرزاد با تأکید بر رویکرد جورج لوکاچ» (تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی، ش ۴۴: ۱۴۰۰) به این نتیجه رسیدند که شخصیت‌های رمان که نمونه‌ی کوچکی از جامعه‌ی بیرون نیز هستند، همگی به طبقه‌ی فرودستی تعلق دارند که در پی دستیابی به حقوق تضعیف‌شده‌ی خود هستند.

بررسی پژوهش‌های مرتبط، القاگر این مطلب است که نه تنها تاکنون نظریه‌ی مورد مطالعه در شعر نزار قبانی تطبیق داده نشده، بلکه صرفاً داستان، زمینه‌ی مطالعاتی آن بوده و متن شعری از این زاویه مورد واکاوی قرار نگرفته و پژوهش پیش‌روی نخستین تحقیق در این زمینه به حساب می‌آید که همین امر، اهمیت این پژوهش و ضرورت آن را دوچندان می‌کند.

محورهای رئالیسم انتقادی جورج لوکاج

در عرصه‌ی جامعه‌شناسی ادبیات از سوی جورج لوکاج، اصطلاح «رئالیسم انتقادی» جایگاه ویژه‌ای دارد؛ وی اصطلاح یادشده را نخستین بار برای قلمرو وسیع‌تری از ادبیات پیشنهاد کرد؛ منظور او از مفهوم «رئالیسم انتقادی»، تحلیل‌های آثار رمان‌نویسان رئالیست قرن نوزدهم به‌ویژه بالزاک^۳ و ژول^۴ بود و نیز ارجاع ایدئولوژیک به آثار ادبی کشورهای سوسیالیستی. لوکاج نویسنده را مأمور اصلاحات و جهت‌دهی جامعه برمی‌شمرد و مفهوم رئالیسم انتقادی از نظر وی با مفاهیم همگرا^۵ آگاهی ممرک^۶ جدائی‌ناپذیر است (حسینی، ۱۳۸۷: ۳۰۲/۱).

این نظریه اساساً به واقعیت با دیدی منفی و سلبی می‌نگرد و تناقض‌ها و تضادهای موجود را می‌بیند؛ منظور همان تناقض بین طبقه‌ی بورژوازی و طبقه‌ی مردم و اصرار بر شکل خشن و سخت از واقعیتی است که از آن بحث می‌کند. در رئالیسم انتقادی راه حل مثبتی برای این درگیری و تناقض مشاهده نمی‌شود. این تفکر در عین مشترک‌بودن با رئالیسم سوسیالیستی، با آن تفاوت‌هایی نیز دارد؛ زیرا رئالیسم سوسیالیستی نیز به تناقضات بین طبقه‌ی بورژوازی و طبقه‌ی کارگر می‌پردازد و به یک راه حل انقلابی و درگیری خونین بین طبقات ایمان دارد تا اینکه به پیروزی طبقه‌ی کارگر منجر شود (السعافین و الشیخ، ۲۰۰۸: ۱۰۵-۱۰۶). رئالیسم انتقادی که به نارضایتی از وضع موجود و تلاش برای تغییر آن توجه دارد، دو هدف اصلی را دنبال می‌کند: نخست تلاش برای بیداری مردم از وضع موجود و ستم برخاسته از روابط اجتماعی مبتنی بر مالکیت خصوصی و دوم ایجاد روحیه‌ی آشوب و انقلابی در مردم و در هم شکستن ظرف کنونی جامعه (ساجکوف، ۱۳۶۲: ۲۱۵-۳۰۲).

محور دوم نظریه‌ی لوکاج این است که یک ادیب با شجاعت و صداقت، از شرایط نامطلوب جامعه انتقاد نماید و ضمن مبارزه با فساد، به ترسیم مشکلات مردم بپردازد تا اثر ادبی وی «مردمی» شود. او بر این امر تأکید دارد که: «مردمی بودن حقیقت بزرگ و راستین باید بر این واقعیت استوار باشد که مسائل اصیل را در برترین سطح ممکن بیان کند و به گُنه عمیق‌ترین ریشه‌های درد، احساس، اندیشه و عمل آدمی راه یابد» (لوکاج، ۱۳۸۴: ۲۶۳).

مسأله «بازتاب واقعیت»^۷ لوکاج محور سوم نظریه‌ی وی را شکل می‌دهد؛ اندیشه‌ی بازتاب را چه بسا پیش از لوکاج پیشنهاد کرده‌اند؛ اما نظر آنها بازتاب یک به یک و در یک سخن، «عکاسی واقعیت» بود، اما لوکاج رمان را «نقاشی واقعیت» می‌داند نه عکاسی آن؛ به باور وی، یک اثر ادبی نه فقط پدیده‌های فردی مجزا، که کل فرآیند زندگی را منعکس می‌کند، اما خواننده همواره آگاه است که اثر، خود واقعیت نیست، بلکه شکل خاصی از بازتاب واقعیت است (تسلیمی، ۱۶۰: ۱۳۹۸-۱۶۱). به باور لوکاج در اثر ادبی واقعیت به نمایش در می‌آید، اما تخیلات هم جای خود را دارد و

حقیقت را منعکس می‌کند، البته به شکل هنری و به این اعتبار می‌توان گفت که زیبا و حقیقت یکی هستند (شمیسا، ۱۳۸۸: ۲۸۹). او در عین اینکه به این مسأله اذعان دارد که اثر واقع‌گرا باید تضاد و تناقضات موجود را آشکار کند، بر این امر اصرار دارد که اثر ادبی واقعیت محض نیست، بلکه نوعی انعکاس واقعیت است؛ ادبیات، جهان صغیری است که جهان کبیر (واقعیت جهان) را بازتاب می‌دهد (همان: ۲۹۰).

محور چهارم نظریه‌ی لوکاچ، موضوع «آگاهی ممکن» است؛ از نظر او آگاهی طبقاتی عبارت است از اندیشه‌ها و احساس‌هایی که اعضای یک طبقه‌ی خودآگاه - یعنی طبقه‌ای که به درک موقعیت اجتماعی خویش نائل آمده است - باید داشته باشند و در ذات آگاهی طبقاتی این امر نهفته است که هدف نهایی باید دگرگونی و صورت‌بندی تمامی جامعه باشد؛ به نحوی که منافع خاص طبقه که در جامعه‌ی بی طبقه تحقق می‌یابد را کاملاً برآورده سازد (فراروتی، ۱۹۹: ۱۳۹۸-۲۰۰). وی رسالت بزرگ ادبیات راستین را برانگیختن مردم جهت آگاه شدن از خویشتن خویش می‌داند، به دلیل انجام چنین رسالتی است که ادبیات باید جاذبه‌ی مردمی داشته باشد و این مردمی - بودن حقیقی ادبیات بزرگ راستین باید به گونه عمیق‌ترین ریشه‌های درد و احساس و اندیشه و عمل آدمی راه‌یابد (لوکاچ، ۱۳۷۷: ۲۶۳).

بر اساس آنچه گفته شد، پژوهش حاضر بر آن است تا نگاه انتقادی نزار قبانی را بر اساس رئالیسم انتقادی لوکاچ در چهار حوزه‌ی اجتماع، سیاست، اقتصاد و دین بررسی و تحلیل نموده و نتیجه‌ی آن را فرایید مخاطبان قرار دهد.

نزار قبانی و نگاه انتقادی وی

باید پذیرفت که شکست کشورهای عربی از اسرائیل به سال ۱۹۶۷ - که در تاریخ عربی به‌عنوان «شکست حزیران» شهره گشته - موجب شد که ادیبان متعهد و به‌ویژه شاعران، در سروده‌های خود به‌نوعی دچار «روان‌رنجوری» و «خوارشدگی عاطفی» شوند. از جمله شاعرانی که در شعر معاصر عربی، فارغ از هر «مرده باد» و «زننده باد»ی کوشیده با عاطفه‌ای خاص و نگاهی ژرف، از رنج‌های انسان عربی سخن براند و با ترسیم ناهمگونی‌های موجود در برابر واپسگرایی‌ها، جهت‌گیری تندی داشته باشد، نزار قبانی شاعر معاصر سوریه است. صرف نظر از آنچه قبانی در مورد زن سروده که در جای خود قابل نقد و بررسی است، سروده‌های وی بر این امر گواهی می‌دهد که تعدد مصیبت‌های وارده بر وطن عربی، بر قلب و روح نزار غم و درد فراوانی به جا گذاشت و زمینه‌ساز

شورشی هنرمندانه، حساس و دردآور بود که به باور پژوهشگران، آن را باید از جنس شورش و اعتراض دشمن جدا دانست.

بررسی دفترهای شعری نزار قبانی القاگر این مسأله است که می‌توان محورهای نگاه انتقادی شاعر را در ابعادی همچون اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و دینی دسته‌بندی کرد و از نظرگاه رئالیسم انتقادی، بازتاب واقعیت و آگاهی ممکن و مردمی بودن مورد نظر لوکاچ را در شعر شاعر مورد واکاوی قرار داد که البته گام بعدی این پژوهش عهده‌دار این مسأله است. نکته‌ای که ذکر آن در اینجا ضرورت دارد، این است که گرچه عمدتاً شاعر با رویکرد انتقادی خود در یک سروده از مسائل متعدد سخن می‌گوید و نمی‌توان آن را صرفاً به یک موضوع خاص منحصر نمود و بیان داشت که آن سروده تنها بن مایه‌ی سیاسی، اقتصادی یا غیره دارد، با این حال این امکان برای پژوهندگان وجود دارد که نمونه‌هایی را از دل یک سروده استخراج کنند که ویژه‌ی یک موضوع است.

اجتماع و نگاه انتقادی نزار قبانی

از جمله اشعار انتقادی نزار، سروده‌ی «خبز وحشیش و قمر» است؛ به باور نزار جامعه‌ی شرقی با نهایت قساوت و عقب‌ماندگی، دارایی‌اش را از دست داد؛ او فلسطین را در سال ۱۹۴۸م تسلیم کرد و نادانی، کوتاه‌فکری و غرور وی، به شکست ۱۹۶۷م انجامید. سيطرة‌ی چنین محتوایی بر سروده‌ی یادشده موجب گشته که خود نزار درباره‌ی آن بگوید: این سروده نخستین رویارویی میان من و خرافه و تاریخ‌دانان بود (تاج‌الدین، ۲۰۰۱: ۲۲-۲۳). وی متن شعری خود را این‌گونه آغاز می‌کند:

«عندما یولد فی الشرق القمر / فالسطوح البیض تغفو / تحت أکداس الزهر / یترک الناس الحوانیت ویمضون زمر / لملاقاة القمر... / یحملون الخبز... والحاکي... إلى رأس الجبال / ومعدّات الخدر / ویبیعون ویشرون خیال / وصور... / ویموتون إذا عاش القمر.» (قبانی، ۱۹۹۴: ۶/۳)

در چرخه‌ی اول، نزار آشکارا زبان به نقد مردم مشرق زمین می‌گشاید و از همان ابتدا از رواج تاریکی و خمودی سخن می‌گوید؛ گویی بر پرده‌ی سینما سکانس به سکانس و از پس هم، این خمودی و خواب آلودگی و بی‌تفاوتی را به تصویر می‌کشد؛ تولد ماه، به خواب‌رفتن روشنایی، بردن نان و نقال و راوی و مواد مخدر، پناه بردن به خیال و خرید و فروش این خیال و مواردی از این دست، نشان از بی‌تفاوتی و غفلت دارد. وی با کاربست تعبیر «تحت أکداس»، از عمق این خمودی و خواب می‌گوید و با به‌کاربردن «زُمر»، اشاره به تعداد زیاد مردم غافل دارد و حالات و

اخلاقیاتشان را به بوت‌های نقد می‌کشاند و با دخالت‌دهی واژه‌ی «یموتون»، انبوه غفلت و بی‌تفاوتی آن جماعت را برای مخاطب ترسیم می‌کند. در چرخه‌ی دوم از همین متن شعری آورده است:

«ما الذي يفعله قرص ضياء؟/ ببلادي../ ببلاد الأنبياء../ وبلاد البسطاء../ ماضغى التبغ وتجار الخدر/ ما الذي يفعله فينا القمر؟/ فنضيع الكبرياء/ ونعيش لنستجدي السماء/ ما الذي عند السماء؟/ للكسالي الضعفاء/ يستحيلون إلى موتى إذا عاش القمر/ ويهزون قبور الأولياء» (همان: ۳/ ۶-۷)

صاحب متن از سرِ تعهد و پایبندی، با دخالت‌دهی چندین مرتبه‌ای واژه‌ی «بلاد»، به «سرزمین» محوریت می‌بخشد و با طرح استفهام انکاری، عملکرد مردم را به سخره می‌گیرد و از رهگذر آن، ناخشنودی خود را از وضعیت جاری به مخاطب القا می‌نماید؛ در نگاه انتقادی نزار سرزمینی که متعلق به پیامبران و ساده زیستان بود، به لطف تن‌پروری و خموشی و دلخوشی ساکنانش به باورهای دینی، اینک تبدیل به سرزمین تاجران مواد مخدر شده است! شاعر در این بافت شعری از واژه‌ی «قمر» استفاده می‌کند که استعاره از تاریکی و غفلت گسترده و نادانی مردم است. او با آوردن جمله‌ی پرسشی که تعجب و حسرت با خود به همراه دارد، می‌گوید: «این ماه چه به روز شما و این سرزمین آورده است؟» همچنین او با دخالت‌دادن عبارت (نضیع الکبرياء)، به نوعی خودزنی می‌کند و با آوردن ضمیر «نحن»، خود را نیز از مردم برمی‌شمارد و با نگاه انتقادی می‌گوید که ما بزرگان سرزمینمان را تباه می‌کنیم و به دنبال آسمان و بهشت هستیم!

همانگونه که گفته شد یکی از خصائص مهم نظریه‌ی لوکاچ، صداقت و غلبه‌ی واقعیت در بیان مسائل و تلاش نویسنده برای بیان حقیقت است. در این سروده نیز نزار با کاربست واژگان و تعبیر خاص، ابانی از ترسیم واقعیت‌های تلخ جامعه‌ی خود ندارد و کوشیده است تا آنچه در نظرش واقعیت دارد و از نگاه دیگران پنهان مانده را فرادید مخاطبان قرار دهد. اگر در نظر لوکاچ یک اثر رنالیستی باید بتواند تضادها و مشکلات و تناقضات جامعه را آشکار کند، اما سراسر این متن شعری، انتقادی است از وضع موجود، از حجم نادانی مردم، از سستی و تنبلی، فریادی است از رهاکردن حال و امروز و تلاشی بیهوده برای بهشت نادیده. باری، در این سطرهای شعری به‌خوبی این کلام که «ادب آینه‌ی اجتماع است» تجلی یافته؛ جامعه‌ای تاریک تھی از دانش و سرشار از نادانی جمعی و مردمانی سست بنیاد و کاهل، خمود و خواب‌آلود. نزار در این بستر شعری در مقام روشنفکری هویدا گشته که با نگاه بدبینانه به جامعه و مردم آن می‌نگرد و کوشیده تا مردم را بیدار نماید و آنان را به اصطلاح لوکاچ به آگاهی ممکن برساند.

از دیگر سروده‌های سراسر انتقادی نزار قبانی با مضمون اجتماعی سروده‌ی «الممثلون» است که از آغاز تا پایان، همه چیز را به باد انتقاد می‌گیرد و با همان رویکرد انتقادی بر مردم سرزمینش می‌تازد. نزار سروده را این‌گونه شروع می‌کند:

«حين يصيرُ الفكرُ في مدينةٍ مُسَطَّحاً كحدوةِ الحصانِ/ مُدَوِّراً كحدوةِ الحصانِ/ وتستطيعُ أيُّ
بندقيةٍ يرفعُها جبانٌ/ أن تسحقَ الإنسانَ/ حين تصيرُ بلدةٌ بأسرها/ مصيدةً.. والناسُ كالفرانِ/ وتُصبحُ
الجرائدُ الموجهةُ/ أوراقاً نعيٍّ تملأُ الحيطانَ/ يموت كلُّ شيءٍ.. الماءُ، والنباتُ، والاصواتُ،
والالوانُ/ تهجرُ الاشجارُ من جذورها/ يهربُ من مكانه المكانُ/ وينتهي الانسانُ...» (همان: ۲۷/۳)

شاعر با رویکردی انتقادی و صراحت در گفتار و با استفاده از چاشنی واژگان، کشور را ویران‌شهری تصور می‌کند که اندیشه‌ورزی در آن جایگاهی ندارد؛ او بر «نادانی» و «بی‌فکری» حاکم بر جامعه خرده می‌گیرد و از اینکه در این سرزمین، ارزش اندیشه هم ردیف با نعل اسب است، آزرده خاطر می‌شود! «مسطح و مدور» بودن فکر و اندیشه و هم ردیف قرارگرفتن آن با نعل اسب، در عین اینکه نشان از بی‌ارزشی آن دارد، القاگر تحجّر و واپسگرایی آن نیز می‌باشد؛ بدین خاطر جای شگفتی ندارد که در شهر موش‌ها، هر ترسویی به خود اجازه دهد که اسلحه به دست گیرد و جان انسان‌های بی‌گناه را بستاند و روزنامه‌های وابسته، صرفاً مشغول رساندن خبر مرگ باشند. این‌گونه بی‌پیرایه سخن گفتن و با شجاعت برای ترسیم واقعیت‌های تلخ تلاش نمودن، جایگاه ویژه‌ای در نظریه‌ی بازتاب واقعیت لوکاج دارد و القاگر این مطلب است که شاعر نسبت به ناهمگونی‌ها رویکرد منفعلانه‌ای ندارد.

در ادامه نیز نزار با کاربست تکنیک «طعن» به ترسیم و تصویرسازی از ممنوعیت تفکر و اندیشه‌ورزی در جامعه‌ی عربی یا همان سیاهچال نادانی می‌پردازد که اندیشه‌ورزی در آن سیاهچال معادل گناهی نابخشودنی است:

«حين يصيرُ الحرفُ في مدينةٍ/ حشيشةٌ يمنعها القانونُ/ ويصبحُ التفكيرُ/ كالبغاء.. واللواط../
والانيونُ/ جريمةٌ يطالها القانونُ../ حين يصيرُ الناسُ في مدينةٍ/ ضفادعا مفقوءة العيون/ فلا يثورون
ولا يشكونُ/ ولا يموتون ولا يحيونُ/ تحترق الغاباتُ، والأطفالُ، والأزهارُ/ ويصبحُ الإنسانُ في
موطنه/ أذل من صرصار..» (همان: ۲۷/۳-۲۸)

در نگاه شاعرانه و البته انتقادی نزار، مردم این سرزمین بسان «قورباغه‌های چشم برآمده»‌ای هستند که خمودی و خموشی سرتاسر وجودشان را در برگرفته و در چنین وضعیتی نباید چشم در راه خیزشی امیدبخش بود؛ با وجود این قورباغه‌صفتانِ ناکارآمد، سهم انسان در چنین جامعه‌ای چیزی جز زبونی و حقارت و مرگ نیست و گویا او در این شرایط از جیرجیرک هم کمتر است!

نکته‌ای که در اینجا بیانش ضروری می‌نماید این است که گرچه در نظریه‌ی لوکاچ یک ادیب بزرگ باید در بستر متن خود چشم‌اندازی برای آینده‌ی مردم ارائه دهد، با این حال تأکید شاعر بر خموشی مردم و ترسیم سیاهی، به‌صورت غیرمستقیم القاگر این است که او در مقام یک مطالبه‌گر ظاهر شده که خواسته‌ی نهایی وی بالارفتن آگاهی مردم و آینده‌ی روشن برای آنهاست. در ادامه، بهره‌مندی شاعر از شگرد «طعن» نمود بیشتری می‌یابد؛ او با طعنه و ریشخند اینگونه بیان می‌کند که جنگ عرب با اسرائیل به فرجام رسیده و حال و وضع عمومی مردم جامعه خوب است:

«حرب حزیران انتهت.. / فکل حرب بعدها، ونحن طیبون.. / أخیارنا جیده / وحالنا - والحمد لله - علی أحسن ما یکون.. / والقمر المزروع فی سماءنا / مدور الوجه، علی أحسن ما یکون.. / وصوت فیروز / من الفردوس یأتي، / «نحن راجعون» / تغلغل الیهود فی ثیابنا / و«نحن راجعون».. / صاروا علی مترین من أبوابنا / و«نحن راجعون».. / ناموا علی فراشنا.. / و«نحن راجعون».. / وکل ما نملک أن نقوله / «إنا إلی الله لراجعون»..» (همان: ۳۰ / ۳)

در وهله‌ی اول چنین به ذهن می‌رسد که برگشتِ مورد اشاره‌ی شاعر در بستر متن، برگشت آوارگان به شهر و دیار و منزل می‌باشد، اما وقتی متن شعری ادامه می‌یابد، مخاطب متوجه نوعی پارادوکس و ناسازواری می‌شود (ر.ک: شبانه، ۲۰۰۲: ۴۹-۵۲)؛ بدین شکل که دشمن، شهر و دیار آنان را اشغال کرده و با خیالی آسوده در بسترشان خوابیده است! با این تفسیر، برگشت آنان، به نوعی برگشت به خداوند جان‌آفرین و جان‌ستان است و به نوعی تسلیم در برابر مرگ؛ لذا باید گفت که شاعر با هنرمندی بالا از ظرفیت شگرد پارادوکس بهره گرفته و بر زبونی هم‌نسلانش خرده می‌گیرد و زبان به انتقاد آنان می‌گشاید.

با توجه به نمونه‌های بررسی شده رسالتی که لوکاچ در نظریه‌ی خود برای یک ادیب در نظر گرفته، به خوبی در شعر نزار قبانی دیده می‌شود؛ بازتاب واقعیت‌های تلخ، صداقت و شجاعت در گفتار و جهت‌گیری تند و تیز در برابر واپس‌گرایی‌های موجود در جامعه‌ی عربی، از جمله مصداق‌های تئوری جورج لوکاچ در متن شعری است.

سیاست و نگاه انتقادی نزار قبانی

به باور پژوهشگران، شکست ۱۹۶۷ کشورهای عربی از اسرائیل و واقعیت‌های تلخ سیاسی، نظامی و اجتماعی عوامل غیرقابل انکاری هستند که موجب جهت‌دهی شعر نزار و گرایش وی به سرایش اشعار ملی و سیاسی گشته‌اند (تاج‌الدین، ۲۰۰۱: ۹-۸). واریسی اشعار سیاسی شاعر چنین حسی را به

مخاطب القا می‌کند که وی آمده تا شعر بگوید و تمام دردها و زخم‌هایش را شفا دهد و آرام کند. در واقع شعر سیاسی وی نمونه‌ای از گذشته‌ای دردآور و اندوهناک است (نابلسی، ۴۸۹: ۱۹۸۶-۴۹۰). گرچه بعد از شکست ۱۹۶۷ رگه‌هایی از سیاست در بیشتر سروده‌های نزار وجود دارد، اما با این حال ویژگی یادشده در برخی از سروده‌های وی نمود بیشتری یافته است. از جمله سروده‌های سیاسی - انتقادی شاعر می‌توان به سروده‌ی «الحب والبتول» اشاره کرد؛ این سروده به نوعی اعلان جنگ شاعر به حاکمان عرب می‌باشد! (تاج الدین، ۲۰۰۱: ۲۹) وی از همان ابتدا واژگان شعری را این‌گونه کنار هم چیده است:

«متی تفهم؟/ متی یا سیدی تفهم؟/ بانی لست واحد.. / کغیری من صدیقانک/ و لا فتحا نسائیا یضاف إلی فتوحاتک/ ولا رقما من الأرقام.. یعبر فی سجالاتک/ متی تفهم؟/ متی تفهم؟.. / بانی لن أكون هنا.. / رمادا فی سجاراتک/ ورأسا.. بین آلاف الرووس علی مخداتک/ متی تفهم؟» (قبانی، ۱۹۹۴: ۱۸/۳)

همچنانکه از متن برمی‌آید، شاعر با اتخاذ رویکرد انتقادی، سخن خود را با استفهام انکاری «متی تفهم؟» آغاز کرده و با عبارتهای طعنه‌آمیز بعدی، بر این امر پافشاری می‌کند که حاکم عیاش و کژفهم هیچگاه حقیقت را درک نکرده و نخواهد کرد؛ چرا که سهم وی از سیاست و سیاستمداری، چیزی جز عیاشی و هرزگی نیست و با همان دید و از همان زاویه به مردم جامعه خود نگاه می‌کند و برای اصلاح جامعه اقدام مثبتی انجام نمی‌دهد. نکته‌ی دیگر اینکه کاربست چندین باره‌ی ضمیر «ك» القاگر این نکته است که آن، حاکم فاسد، خودکامه و خودبینی می‌باشد که دیگران را از هرگونه خوشی و راحتی و لذت محروم ساخته است. بی‌شک خطاب صریح شاعر با حاکم و انتقاد بسیار گزنده از وی نشان‌دهنده‌ی شجاعت شاعر است که در نظریه‌ی لوکاج جایگاه خاصی دارد. نزار قبانی در ادامه آورده است:

«تمرّغ یا أمیرَ النفطِ.. فوقَ وحولِ لذاتك/ كممسحةٍ.. / تمرّغ فی ضلالاتك/ لك البترولُ.. / فاعصره علی قَدَمی خلیلاتك/ كهوفُ اللیلِ فی باریسَ قد قتلتَ مروءاتك.. / دفنتَ ثراتك.. / فبعثَ القدس.. / بعثَ الله.. / كأنَّ حرابَ إسرائيلَ لم تُجهضْ شقیقاتك/ ولم تهدمَ منازلنا.. / ولم تحرقْ مصاحفنا.. / ولا رایاتُها ارتفعت.. / علی أشلاءِ رایاتك.. / كأنَّ جمیعَ من صُلبوا.. / علی الأشجارِ فی یافا.. / وفی حیفا.. / وبئر السبعِ.. لیسوا من سُلالاتك / تغوصُ القدسُ فی دمهها، / وأنتَ صریعُ شهواتك..» (همان، ۱۹۸۳: ۲۰).

شاعر هم‌نگاه با سایر شاعران برجسته‌ی معاصر عربی که در شعرشان، نفت‌ستیزی را نشان داده‌اند (نجفی ایوکی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۵۷-۱۵۸)، بر این باور است که سیاست‌های رژیم‌های

خودکامه‌ی عربی و تمرکز و انحصار قدرت و ثروت در این دولت‌ها از مهم‌ترین عوامل فساد سیاسی است؛ لذا با لحنی بسیار گزنده از این موضوع انتقاد می‌کند. وی در متن شعری خود بر تبعات فرهنگی و اجتماعی نفت بیش از سایر تبعات و آثار منفی آن تأکید می‌کند. او با تکرار ایماژهای لذت‌جویی و کامروایی‌های جنسی و دیوانه‌وار حاکمان عربی، این تبعات - که به نظر وی ناشی از درآمدهای بادآورده‌ی نفت است - را برجسته می‌کند و با لحنی طعنه‌آمیز می‌گوید نفت موجب فساد سیاسی است (همان).

فساد سیاسی در نمونه‌ی شعری با ایماژهای فساد جنسی به‌تصویر کشیده شده است؛ سلطان، سلطان و امیر نفت است؛ یعنی به‌خاطر نفت چنین اقتداری را یافته و «فعال لما یشاء» بودن مؤید این اقتدار است. درآمدها و رانت‌های نفتی را در دست دارد و هوسرانی‌های او در پاریس (غرب)، جوانمردی را از وی ستانده است. سلطان، حاکمیت و منافع ملی، سرزمین‌های عربی و حتی خدا را در مسلخ شهوترانی‌های خود قربانی کرده است. به هر روی، در این بستر شعری مبارزه با فساد به همراه بیان انباشت‌هایی از احساسات ناخوشایند نسبت به حاکم عیاش، فرادید مخاطبان قرار گرفته تا آنان چهره‌ی واقعی وی را بشناسند و به آگاهی ممکن لوکچاچ برسند.

از دیگر سروده‌هایی که نزار قبانی در آن، موضوع «استبداد سیاسی» را برجسته کرده و به انتقاد از شیوه‌ی زمامداری حاکمان پرداخته، سروده‌ی «الممثلون» است؛ مراد شاعر از انتخاب این نام، آن بوده که حاکمان و زمامداران، بازیگران اصلی صحنه‌ی سیاست هستند و در سایه‌ی تدبیر یا بی-تدبیری آنهاست که ملت خوشبخت یا شوربخت می‌شوند؛ بر این اساس، «مسرح» سرزمین عربی، و مردم صرفاً تماشاچی هستند. وی استبداد سیاسی آنان را این‌گونه به تصویر کشیده است:

«... حين تصیرُ نسمةَ الهواءِ / تأتي بمرسومٍ من السلطانِ / و حبةُ القمحِ التي نأكلُها / تأتي بمرسومٍ من السلطانِ / و قطرةُ الماء التي نشربُها / تأتي بمرسومٍ من السلطانِ / حين تصیرُ أمةً بأسرها / ماشيةً تُعلَفُ في زريبةِ السلطانِ / يخبثُ الأطفالُ في أرحامهم / وتُجهضُ النساءُ...» (قبانی، ۱۹۹۴: ۱۹/۳)

متن شعری بر این امر گواهی می‌دهد که نزار کوشیده تا با نگاه انتقادی و بدون هیچ‌گونه ترس و واهمه‌ای امنیتی‌بودن جامعه‌ی عربی را برای مخاطب به‌تصویر بکشد؛ اینکه جزئی‌ترین امور مردم زیر سلطه‌ی حاکم و تحت فرمان او انجام می‌پذیرد؛ اوست که فرمان می‌دهد، اوست که تعیین می‌کند مردم چه بخورند و چه بپوشند. در چنین شرایطی طبیعی است که هرگز اندیشه‌ی مخالفی سر برنیارود و مردم بسان چارپایانی باشند که در اصطبل حاکم، علوفه بخورند و شکم سیر نمایند و مسأله‌ی دیگری برایشان اهمیت نداشته باشد. در ادامه آمده است:

«متی سترحلون؟/ المسرْحُ انهار علی رووسکم/ متی سترحلون؟/ والناسُ فی القاعة یشتمون... یصقون.../ کانت فلسطین لکن/ دجاجةً، من بیضها الثمین تأکلون.../ کانت فلسطین لکم/ قمیصَ عثمانَ الذی به تتاجرون/ طوبی لکم.../ علی یدیکم أصبحت حدودنا/ من ورق.../ فألف تشکرون.../ علی یدیکم أصبحت بلادنا/ امرأةٌ مباحةً.../ فألفُ تشکرون.» (همان: ۲۹/۳)

سطرهای شعری بالا گویای این مطلب است که شاعر از اسلوب گفتگوی درونی یا حدیث نفس، به دیالوگ و گفتگوی بیرونی روی آورده و با خطاب قراردادن بازیگران عرصه‌ی سیاست، عملکرد آنان را به انتقاد می‌گیرد؛ چرا که آنان دیروز با زمامداری نادرست و بی‌عرضگی‌های خود، سرزمین فلسطین را بر باد دادند و امروز با فریبکاری و حیل‌گری‌های خود و به بهانه‌ی بازگرداندن آن، حکومت خود را دوام می‌بخشند. در واقع به لطف سیاست‌های غلط آنان، کشورهای عربی بسان زنی گشته که همگان می‌توانند به او دست‌درازی کنند؛ پس به‌خاطر این همه لطف، هزاران ستایش و تقدیر نثارشان باد! بر این اساس باید گفت: انتقاد بی‌پرده و صریح نزار قبانی از زمامداران و کاربست صیغه‌ی خطاب در بیان کوتاهی‌ها و ضعف‌ها، نشان از انطباق موضوع با اصل صداقت و شجاعت در نظریه‌ی لوکاچ دارد؛ اینکه او به هیچ وجه «محافظه‌کاری» ندارد و در مسیر آگاهی-بخشی مردم بی‌پرواست.

از دیگر سروده‌های انتقادی نزار با بن‌مایه سیاسی، «هوامش علی دفتر النکسة» است؛ به باور پژوهشگران، این متن شعری نمونه‌ای از شعر انقلابی عربی است که «مانیفست» یا بیانیه‌ی نزار به شمار می‌آید و بازتاب‌دهنده‌ی نگاه اعتراض‌آمیز و رویکرد انتقاد سیاسی اوست (محمد العرود، ۲۰۰۷: ۱۴۷-۱۴۶). در این سروده شاعر با کاربست چندین باره‌ی واژه‌ی «أنعی» خبر از مرگ تمدن عربی و فرسودگی فکر و اندیشه می‌دهد؛ آنجا که آورده است:

«أنعی لکم، یا أصدقائي، اللغةَ القديمةُ/ والکتبَ القديمةُ/ أنعی لکم: کلامنا المثقوب کالأحذیة القديمةُ/ ومفردات العُهر، والهجاء، والشتیمة.../ أنعی لکم.../ أنعی لکم.../ نهابةً الفکر الذی قاد إلی الهزيمة.» (قبانی، ۱۹۹۴: ۲۰/۳)

همانگونه که از متن بر می‌آید، شاعر خبر از مرگ داشته‌ها و میراث کهن می‌دهد؛ سخنان انسان عربی به لطف بی‌عرضگی‌های زمامداران، بی‌ارزش گشته و همسان با کفش‌های کهنه قرار گرفته است. صرف نظر از اینکه در همانندسازی «سخن سوراخ‌شده» به «کفش‌های قدیمی» نوعی آشنایی‌زدایی و غرابت وجود دارد، از این جهت تأثیرگذاری بیشتری دارد که آن سخنان، آنقدر بی‌ارزش گشته که جایگاه آن در پای است و به اصطلاح بر روی آن لگد می‌شود. نتیجه اینکه سخن

انسان عربی، در این شرایط بسیار بی‌ارزش است و لگدکوب می‌شود. ریشخند شاعر در جایی بیشتر می‌شود که آورده است: نهایت اندیشه‌ورزی سیاستمداران عرب، به شکست انجامیده است! رویکرد انتقادی شاعر در چرخه‌ی بعدی، با صراحت در گفتار و ریشه‌یابی عوامل مؤثر در شکست این‌گونه ادامه می‌یابد:

«إِذَا حَسَرْنَا الْحَرْبَ، لَا غَرَابَةَ/ لَا تَنَا نَدْخُلُهَا/ بَكَلِّ مَا يَمْلِكُهُ الشَّرْقِيُّ مِنْ مَوَاهِبِ الْخِطَابَةِ/
بِالْعَنْتِرِيَّاتِ الَّتِي مَا قَتَلَتْ ذِبَابَةَ/ لَا تَنَا نَدْخُلُهَا/ بِمَنْطِقِ الطَّبْلِ وَالرَّبَابَةِ.. / السُّرُّ فِي مَأْسَاتِنَا/ صُرَاخُنَا
أَضْحَمُ مِنْ أَصْوَاتِنَا/ وَسَيْفُنَا.. / أَطْوَلُ مِنْ قَامَاتِنَا..» (همان: ۲۱/۳)

همچنانکه از متن بر می‌آید، شاعر شکست را نتیجه‌ی طبیعی بی‌خردی‌های مکرر حاکمان می‌داند؛ آنان صرفاً اهل سخنرانی و خطبه‌های پرطمطراق هستند، اما باید دانست که به وقت جنگ و در میدان نبرد، سخنوری کارآیی نداشته و ندارد؛ با حرف‌های مفت و یاوه، نمی‌توان حتی جان مگس را گرفت! اهل بزم، در میدان رزم حرفی برای گفتن ندارد! می‌توان گفت آنان پهلوان‌پنبه‌هایی بودند با شمشیرهای بلندتر از قدشان!

از آنچه در این بخش گفته شد می‌توان به این نتیجه دست‌یافت که نزار قبانی در بازتاب واقعیت‌های سیاسی کشورهای عربی، برخوردی مبتنی بر ابتکار و نوآوری داشته است؛ بدین شکل که او کوشیده تا ناهمسازی و ناهمگونی‌های آن جامعه را با صراحت و صداقت به تصویر بکشد و به واگویی دردها و برهنه‌سازی زخم‌های مردم جامعه‌ی خود پردازد؛ انتخاب لحنی صریح و گزنده و پرهیز از در لفافه سخن گفتن، از او ادیبی بی‌پروا ساخته که برای روشنگری مردم خطرپذیری دارد.

اقتصاد و نگاه انتقادی نزار قبانی

نزار قبانی در میان سروده‌های متعدد خود به اقتصاد حاکم بر کشورهای عربی تاخته و نسبت به سیستم‌های موجود اقتصادی موضع‌گیری کرده و آنها را ناکارآمد و ضعیف بر شمرده است. یکی از سروده‌های انتقادی نزار در این رابطه، سروده‌ی «هجم النفط مثل ذنب علینا» است. او در این سروده، نفت را عامل فلاکت و بدبختی امت عربی می‌داند که دنیا و آخرت مردم را به باد داده است؛ غربی‌ها با استثمار نفت، سران کشورها را در چنگال تنومند خود اسیر کرده‌اند و آنان را به بازیچه گرفته‌اند؛ نفت کشورهای عربی را به یغما می‌برند و در مقابل، آنان را از لحاظ صنعتی وابسته و برده خود می‌کنند:

«هجم النفط مثل ذئب علینا/ فارتمینا قتلی علی نعلیه/ وقطعنا صلاتنا..واقتنعنا/ أن معجد الغني في خصیته/ آمریکا تجرب السوط فینا/ وتشد الكبير من أذنيه/ وتبع الاعراب أفلام فیدئو/ وتبع الكولا إلى سبویه../ آمریکا رب.. وألف جبان/ بیننا، راعع علی رکتیه (قبانی، ۱۹۹۴: ۶۲۲/۳-۶۲۳) یکی دیگر از سروده‌هایی که نزار قبانی با نگاه انتقادی به اقتصاد و نفت پرداخته «أوجهل یشتی» می‌باشد؛ باور او این است که افراد به اصطلاح صاحب‌نام کشور، در فعالیت‌های اقتصادی گرفتار شده‌اند. انگلیس به خاطر خرید نفت، بهشت کشورهای عربی شده و در مقابل سران کشورهای عربی می‌کوشند با هزینه‌ی هنگفت و به کمک دلارهای نفتی، برای خود مشروعیت بخرند:

«هل سقط الكبأ من کتابنا/ فی بورصة الريال؟../ هل اصبحت انجلترا عاصمة الخلافة؟/ وأصبح البترول یمشي ملكا../ فی شارع الصحافة؟/ جراند../ جراند../ جراند../ تنتظر الزبون فی ناصية الشارع/ کالبغایا../ جراند، جاءت إلى لندن/ کی تمارس الحریة../ تحولت علی يد النفط-/ إلى سبایا..» (همان: ۷۶۶/۳)

در ادامه شاعر از سوء استفاده از اقتصاد نفتی و میزان سانسور و امنیتی نمودن وضعیت، ابراز ناخرسندی می‌کند؛ باور او این است که دولتمردان با کمک نفت، فکر و اندیشه‌ی اندیشه‌ورزان را به تسخیر خود درآورده و آنان را جیره‌خوار خود قرار داده‌اند؛ چون چنین است، پس اقتصاد مبتنی بر نفت و گاز، تبدیل به اقتصاد حکومتی می‌شود و به استبداد حکومتی می‌انجامد:

«من كل صوب.. یهجم الجراد./ ویأكل الشعر الذي نکتبه../ ویشرب المداد/ من كل صوب.. یهجم (الایدز) علی تاریخنا/ ویحصد الارواح، والأجساد/ من كل صوب.. یطلقون نطفهم علینا/ ویقتلون أجمل الجیاد../ فکاتب مدجن../ وکاتب مستأجر../ وکاتب بیاع فی المزاد/ هل صار زيت الكاز فی بلادنا مقدسا؟/ وصار للبترول فی تاریخنا نقاد؟» (همان: ۷۶۷-۷۶۸/۳)

در آخرین چرخه، شاعر با استفاده از شگرد ریشخند، به ترسیم سوء استفاده‌ی حاکم عربی از منابع نفتی می‌پردازد و از رهگذر گفتگو با او، به تصویرگری خودکامگی‌ها و هرزگی‌های وی -که با کمک دلارهای نفتی حاصل شده- می‌پردازد؛ اوست که با درآمدهای نفتی طول عمر یافته، زنان و دختران را به عقد خود در می‌آورد، قلم‌ها را می‌خرد و صاحبان قلم را اجیر خود می‌سازد و با قساوت قلب و تمکن مالی خود، هر ستمی در حق دیگران روا می‌دارد! با این همه «شراب نفت» نوش جاننش باد، اما یک خواسته باقی می‌ماند و آن اینکه «فرهنگ» را به مردم واگذار نماید:

«أیا طویل العمر:/ یا من تشتري النساء بالأرطال/ وتشتري الأقالام بالأرطال/ لسنا نرید أي شیء منك../ فانکح جواریک كما ترید/ واذبح رعایاک كما ترید/ وحاصر الأمة بالنار.. وبالحدید/ لا

أحد.. / يريد منك ملكك السعيد.. / لا أحد يريد أن يسرق منك جبة الخلافة.. / فاشرب نبيذ النفط
عن آخره.. / واترك لنا الثقافة» (همان: ۷۷۱-۷۷۲/۳)

از آنچه در این بخش گفته شد می توان به این نتیجه دست یافت که نزار قبانی با نگاهی ژرف، از واقعیت تلخ مرتبط با اقتصاد پرده برمی دارد و تلاش کرده است تا مخاطب را نسبت به آن آگاهی ببخشد؛ باور او این است که اقتصاد نفتی، به فساد جنسی و هرزگی حاکمان عربی انجامیده و زمینه‌ی اجیرنمودن اصحاب قلم را فراهم نموده است. صداقت شاعر در بازتاب این حقیقت تلخ، ستودنی است؛ زیرا مخاطب را متوجه موضوعی نموده که پیوند آن با ادبیات تا حد زیادی سخت است؛ او تلاش کرده چنین القا کند که نفت و اقتصاد نفتی این پتانسیل را دارد که به عنوان ابزار قدرتی در برابر دشمن باشد، اما زمینه‌ساز فساد جنسی شده است: «كان بوسعِ نفطنا الدافقِ في الصحاري/ أن يستحيلَ خنجرا.. / من لهبٍ و نار/ لكنه.. / واخجلةَ الاشرافِ من قريش/ و خجلةَ الأحرار من اوسٍ و من نزار/ يُراق تحت أرجل الجواري..» (همان: ۲۳/۳)

نکته‌ای که نباید از یاد بُرد این است که دخالت‌دهی استراتژی‌های بیانی و تصویرسازی‌های ادبی در فرایند انتقال مفاهیم انتقادآمیز، گویای ذهن خلاق شاعر و القاگر همان اصلی است که لوکاج بر آن اصرار دارد و آن اینک: واقعیت‌های عینی نباید در ادبیات به صورت سطحی گزارش شوند، بلکه یک ادیب باید آنها را با «ذهن خلاق» خود بازآفرینی نماید؛ لذا ادبیات جایگاه «واقعیت محض» نیست، بلکه «بازتاب واقعیت» است.

دین و نگاه انتقادی نزار قبانی

نزار قبانی در سروده‌های خود نسبت به شیوه‌ی تبلیغ علمای دینی و الزام مردم به پایبندی نسبت به آن امور انتقاد کرده، بر آنان تاخته و کوشیده است تا چهره‌ی واقعی مبلغان را برای مخاطبان به تصویر بکشد؛ به عنوان مثال در سروده‌ی «الاستجواب» از زبان متهم آورده است:

«لستُ عميلاً قدراً.. / كما يقول مخبروكم، سادتي الكرام/ ولا سرقتُ قمحة.. / ولا قتلُ نملة.. /
وأنبياء الله يعرفونني.. / الصلوات الخمس لا أقطعها.. / وخطبة الجمعة لا تفوتني/ يا سادتي الكرام/
من ريع قرن وأنا.. / أمارس الركوع والسجود/ أمارس القيام والقعود/ يقول: «اللهم امحق دولة
اليهود» / يقول: اللهم شئت شملهم/ يقول: اللهم اقطع نسلهم/ أقول: اللهم اقطع نسلهم/ قضيتُ
عشرين سنة/ أعيش في حظيرة الاغنام/ أعلف كالاغنام/ أنام كالاغنام/ أبول كالاغنام..» (قبانی،
۱۹۹۴: ۳۴-۳۵/۳)

متن بر این امر گواهی می‌دهد که سیستم حکومتی مد نظر شاعر، افراد را به دلایل متعدد، تحت پیگرد قانونی قرار می‌دهد و در نهایت بی‌جهت مجرم شناخته و آنان را به شدت مجازات می‌کند. اینکه متهم از روی هراس و از سرِ ناچاری، به ترسیم جزء به جزء کارهای مرتبط به امور دینی خود می‌پردازد و خود را مقلدِ صرفِ بزرگان دینی معرفی می‌کند، می‌تواند القاگر استبداد دینی حاکم بر یک کشور باشد؛ بدین شکل که چنانچه بخواهند خشنودی سیستم حکومتی را به دست آورند، باید گزارش دینی خود را به صورت دقیق به آنان ارائه دهند و عیناً شعارهای حکومت‌پسند را تکرار نمایند. گرچه در نظر شاعر، ارائه‌ی گزارش پایبندی به الزامات دینی و فرمان‌پذیری محض از علمای دین کارساز نبوده و در نهایت موجب شد اشخاص پایبند بسان چهارپایان سر از اصطبل در بیاورند که البته فرجامی بسیار تلخ و زننده است!

نزار در سروده‌ی انتقادی دیگری به نام «أصهار الله» با زیرساخت دینی، بر حاکم وقت می‌تازد و می‌کوشد تا فریبکاری حاکم به اصطلاح دین مسلک را فرادید مخاطب قرار دهد و وی را نسبت به ستم‌هایی را که در پوشش دین بر مردم روا می‌دارد، آگاهی بخشد:

«ما جاء يوماً حاکمٌ بهذه المدينة/ إلا دعا الناس إلى المسجد.../ يوم الجمعة../ وقال في خطبته العصماء/ بأنه من أولياء الله../ ما جاء يوماً حاکم/ لهذه المدينة المقهورة/ المكسورة/ الحزينة../ إلا ادعى بأنه الممثل الشخصي/ والناطق باسم الله..» (همان: ۷۵۱/۳)

با توجه به متن، شاعر از این واقعیت پرده بر می‌دارد که همواره آن سرزمین گرفتار زمامداران دورو و فریبکاری بوده که در پوشش دین و با ادعای اینکه آنان فرستاده خداوند هستند، بر مردم حکومت می‌کردند؛ در پرتو همین فریبکاری و ادعای پوشالی است که پیشرفتی نداشته و همواره تحت سلطه‌ی حاکمان پر ادعا و حیلت‌ساز، شکست‌های پی در پی را تجربه نموده است.

یکی از نکات قابل تأمل در متن شعری آنجاست که شاعر به زیرکی وضعیت شهر را قبل و بعد از ورود حاکم دینی برای مخاطب به تصویر کشیده و از رهگذر همان، عملکرد وی را به چالش کشیده است؛ بدین شکل که شهر قبل از ورود وی، در آرامش بوده (صفتی هم برای آن نیاورده)، اما با گذر زمان و با تدبیر علمای دینی! آن شهر به حالت (مقهور، مکسور و حزین) درآمده است.

نزار قبانی در راستای هویدانمودن چهره‌ی اصلی حاکمان فریبکار در ادامه آورده است:

«فهل من المسموح/ أن أسأله تعالی../ هل أنت قد أعطيتهم وكالة/ مختومة.. موقعة؟/ کی يجلسوا علی رقاب شعبنا/ إلى الابد.../ هل أنت قد أمرتهم/ أن یخربوا هذا البلد؟/ و یسحقونا کالصراصیر/ بأمر الله../ ویضربونا بالبساطیر/ بأمر الله../ فإن سألت حاکما منهم/ من الذي ولّاک في الدنيا علی أمورنا؟/ قال لنا: یا جهله../ أما علمتم أننی../ أصبحت صهر الله..» (همان: ۷۵۱/۳-۷۵۲)

همچنان که از متن برمی آید، شاعر در گام اول رویکرد روایی داشته و در این گام با خداوند به گفتگو می‌نشیند و به تفصیل از ستم‌ها و ستم‌پیشگی‌های حاکمان سرزمین خود با او می‌گوید؛ اینکه حاکمانی که خود را جانشین تو بر روی زمین می‌خوانند، پیشینه‌شان خرابکاری است و به نام دین، مردم را به باد کتک می‌گیرند و آنان را چون سوسک زیر پا له می‌کنند! و اگر از نسبت آنان با خداوند پرسیده شود، با نادان برشمردن پرسنده، خود را اولیای الهی می‌خوانند!

از آنچه در این بخش آورده شد می‌توان به این نتیجه رسید که در نگاه شاعر، هر فردی که به نام دین بر مردم حکومت کرده، مردم را نه به سوی خداوند، بلکه به سوی بدبختی و فلاکت هدایت نموده است؛ واقعیت تلخ این است که این دست حکومت‌ها، از دین استفاده‌ی ابزاری می‌نماید و با پیوندزدن خود به خداوند و مشروعیت‌بخشی ظاهری، صرفاً به تداوم سلطه‌ی خود بر مردم می‌اندیشد و از رهگذر آن، هر ستمی را در حق مردم روا می‌دارد.

نتیجه‌گیری

از بررسی به عمل آمده می‌توان به این رهیافت رسید که سروده‌های نزار قبانی از جمله سروده‌های شعر معاصر عربی است که با نظریه‌ی رئالیسم انتقادی و بازتاب واقعیت جورج لوکاچ قابل انطباق است؛ چرا که مشخصه‌ی اصلی شعر وی، رویکرد انتقادی است؛ لذا به تحقیق باید گفت که نزار قبانی «شاعر منتقد» یا «منتقد شاعر» است. زبان انتقادی وی در عین سادگی، تا حد زیادی صریح و گزنده است، در ترسیم ناهمگونی‌ها و ناهمسازی‌های موجود، از چاشنی ریشخند، پارادوکس و استفهام انکاری بسیار بهره می‌برد تا سخن خود را مؤثرتر به مخاطب القا نماید. بر این اساس، تصویرسازی و نحوه‌ی بیان انتقاد در شعر وی، ذهنیتی تکراری و ترجیع‌بندوار نیست؛ بلکه به گونه‌ای است که از آن اندیشه‌ی تازه رخ می‌نماید. استفاده از راهبردهای یادشده در بیان و ترسیم ناملایمات مورد نظر، زمینه‌ساز دخالت هنرمندانه شاعر در انتقال مفهوم و به اصطلاح «نقاشی واقعیت‌ها» به جای «عکاسی واقعیت‌ها» شده است.

پژوهش حاضر القاگر این مسأله است که نزار در فرایند «بازتاب واقعیت» و ترسیم نارضایتی از وضع موجود، صداقت و جرأت چشمگیری از خود نشان داده است؛ او در راستای آگاهی بخشی به مردم یا همان اصلی که لوکاچ آن را «آگاهی ممکن» می‌نامد، ابایی ندارد از اینکه بر فرهنگ و میراث عربی بتازد و از جمعی انتقاد کند که خود یکی از آنان است. وی با بیش‌بالای انتقادی، بر چالش‌های جهان عرب تمرکز کرده و با نگاه شاعرانه و انتقادی خود و با دخالت‌دهی راهبردهای بیانی، ضمن پرهیز از انتقال سطحی و دست‌نخورده‌ی واقعیت‌ها، به «نقاشی» و ترسیم تناقض‌ها و

تضادها می‌پردازد و از رهگذر آن می‌کوشد تا مردم را نسبت به وضع نامطلوب آگاهی بخشد و گاه نیز در بستر شعر خود با ایجاد روحیه‌ی انقلابی، راه حلی برای برون‌رفت از چالش‌ها ارائه می‌دهد تا در نهایت به «نظام کارآمد» و آرمانی خود برسد که از این منظر با اصل «داشتن چشم‌انداز برای آینده‌ی بشر» لوکاخ همخوانی دارد.

به تحقیق باید گفت: انتقادهای نزار قبانی بیش از هر چیز متوجه چهار محور جامعه‌ی عربی، سیاست، اقتصاد و دین است؛ او جامعه‌ی عربی را ویران‌شهری می‌بیند که مردمانش از سطحی‌نگری، تن‌پروری، خموشی، بی‌اندیشگی، واپسگرایی و غیره رنج می‌برند و به‌نوعی در فضای بسته و امنیتی دلخوش هستند. شاعر در دفترهای شعری خود، سیاست حاکمان عربی را نیز به چالش کشیده و آنان را عیاش و گزفهم، فاسد و خودکامه، شهوتران و عشرت‌جو، سخنوران بی‌عمل، تماشایان بی‌تدبیر، پهلوان‌پنبه‌های زورگو و غیره می‌بیند که با استبداد سیاسی خود مردم را به رنج افکنده‌اند.

اقتصاد کشورهای عربی نیز در نظر شاعر محل اشکال و انتقاد است؛ نفتی که توانایی این را داشته تا چون ابزاری پر قدرت در برابر دشمنان قرار گیرد، به «شراب نفت» تبدیل شده و به فساد جنسی انجامیده است. اقتصاد حکومتی مبتنی بر نفت این فرصت را برای حاکمان فراهم نموده تا بکوشند با کمک دلارهای نفتی به حکومت خود مشروعیت بخشند و در نهایت به استبداد حکومتی برسند. وانگهی عالمان دینی در نگاه نزار قبانی، فریبکار و حیلت‌پیشه‌اند که با ترفندهای مختلف، خود را جانشین خداوند بر روی زمین می‌دانند و با ادعای پوشالی سعی در حفظ استبداد دینی خود دارند تا مردم را نادان و کوتاه‌فکر نگاه دارند.

پی‌نوشت‌ها

1. Georg Lukacs
2. Lucien Goldmann
3. Balzac
4. Zola
5. Totalitte
6. Consciousness Possible
7. Theory of reality reflection

منابع و مأخذ

- بركات، وائل، السيد، غسان و هارون، نجاح، (۲۰۰۴). *اتجاهات نقدية حديثة ومعاصرة*. دمشق: منشورات جامعة دمشق.
- پوينده، محمد جعفر، (۱۳۸۱). *درآمدی بر جامعه شناسی ادبیات*. تهرانک: نشر چشمه.
- تاج الدین، أحمد، (۲۰۰۱). *نزار قباني والشعر السياسي*. قاهره: دار الثقافة للنشر.
- تسليمی، علی، (۱۳۹۸). *نقد ادبی (نظریه های ادبی و کاربرد آنها در ادبیات فارسی)*. تهران: اختران.
- حسینی، سید رضا، (۱۳۸۷). *مکتب های ادبی*. تهران: انتشارات نگاه.
- ساجکوف، بوریس، (۱۳۶۲). *تاریخ رئالیسم: پژوهشی در ادبیات رئالیستی از رنسانس تا امروز*. ترجمه ی محمد تقی فرامرزی، تهران: تندر.
- السعافین، ابراهیم و الشیخ، خلیل، (۲۰۰۸). *مناهج الانقد الادبی الحديث*. عمان: منشورات جامعة القدس المفتوحة.
- شبانہ، ناصر، (۲۰۰۲). *المفارقة في الشعر العربي الحديث*. عمان: المؤسسة العربية للدراسات والنشر.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۸). *نقد ادبی*. تهران: میترا.
- فراروتی، فرانکو، (۱۳۹۸). *لوکاج، گلدمن و جامعه شناسی رمان در درآمدی بر جامعه شناسی ادبیات*. ترجمه ی محمد جعفر پوینده، تهران: نقش جهان.
- قباني، نزار، (۱۹۹۴). *الاعمال الشعرية الكاملة، الطبعة الثانية*. دمشق: الاصدارات الشخصية الخاصة.
- لوکاج، جورج، (۱۳۷۷). *تاریخ و آگاهی طبقاتی*. ترجمه ی محمد جعفر پوینده، تهران: نسل قلم.
- _____، (۱۳۸۴). *پژوهشی در رئالیسم اروپائی*. ترجمه ی اکبر افسری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- محمد العرود، علی أحمد، (۲۰۰۷). *جدلية نزار قباني في النقد العربي الحديث*. اردن: دار الكتاب الثقافي.
- نابلسی، شاکر، (۱۹۸۶). *الضوء.. واللعبه استكناه نقدي لنزار قباني*. بیروت: المؤسسة العربية للدراسات والنشر.
- نجفی ایوکی، علی، اقبالی، عباس و بابلی بهمه، الهام. (۱۳۹۸). «نفت ستیزی در اندیشه ی شاعران معاصر عربی». *مطالعات اندیشه ی معاصر مسلمین*، شماره ۱۰: ۱۳۹-۱۶۴.

دراسة وتحليل الأشعار الانتقادية لنزار قباني في ضوء نظرية انعكاس الواقع

مهتاب فضلي^١

علي نجفي ايوكي*^٢

امير حسين رسول نيا^٣

المُلخَص

تهتمّ نظرية الواقعية النقدية وانعكاس الواقع لجورج لوكاتش (١٨٨٥-١٩٧١) بعدم الرضا عن الوضع الراهن وتحاول لتغييره، حيث تسعى إلى تحقيق هدفين: الأول محاولة إيقاظ الناس، والثاني خلق روح ثورية فيهم. من وجهة لوكاتش يجب أن يكون للعمل الأدبي الواقعي ثلاثة شروط أساسية وهي: الشجاعة والصدق، وتحدي الظروف غير المواتية للمجتمع والتعبير عن مشاكل الناس، ومكافحة الفساد واهتمام بقضايا الناس في العمل الأدبي. هذا وإن "نزار قباني" (١٩٢٣-١٩٩٨) أنشد العديد من القصائد النقدية بعد نكسة عام ١٩٦٧، مدركاً الظروف الحرجة وغير المواتية للمجتمع العربي إذ يمكن دراسة وتحليل إنجازاته الشعرية من منظور منهج الواقعية الانتقادية. وعلماً بأن الشاعر المعني قد خصّص جزءاً كبيراً من شعره لانتقاد الأوضاع الراهنة يحاول البحث الحالي بمنهجه الوصفي - التحليلي دراسة قصائده من هذا المنطلق. فنتائج الدراسة تدعونا إلى الاعتقاد بأن نزار صاحب رؤية نقدية حيث لا يقدم بين يدي المتلقي تقريراً شعرياً للواقع الموجود ولا يلتقط في سياق شعره صوراً للواقع دون أن يكتفي بمجرد إحصاء المشاكل وتمثيل الواقع في بنية نصوصه الشعرية، بل بذكائه المتوقع ومن خلال توظيفه الاستراتيجيات الفنية يقوم برسم أدبي للواقع المرير وتجسيده حتى يصل إلى غايته المنشودة وهي تحقيق الوعي الذاتي للأمة العربية والإنسان العربي.

الكلمات الدلالية: الواقعية النقدية، انعكاس الواقع، جورج لوكاتش، نزار قباني، التوعية.

^١ طالبة دكتوراه في فرع اللغة العربية وآدابها بجامعة كاشان

^٢ استاذ مشارك في قسم اللغة العربية وآدابها بجامعة كاشان

^٣ - استاذ مشارك في قسم اللغة العربية وآدابها بجامعة كاشان